

УДК 347.91+347.61/.64

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.53>

ТЕОРЕТИЧНІ ТА НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ТА ВИДІВ СПОСОБІВ ЗАХИСТУ СІМЕЙНИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ УЧАСНИКІВ ФАКТИЧНИХ ШЛЮБНИХ ВІДНОСИН (У СВІТЛІ РЕКОДИФІКАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА)

Гаврік Р.О.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри конституційного,
адміністративного та фінансового права
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова
ORCID: 0000-0003-1557-0594
e-mail: gavrik.roman@gmail.com*

Гаврік Р.О. Теоретичні та нормативно-правові аспекти визначення поняття та видів способів захисту сімейних прав та інтересів учасників фактичних шлюбних відносин (у світлі рекодифікації цивільного права).

В науковій статті автор провів наукове дослідження проблематики визначення способів захисту сімейних прав та інтересів учасників фактичних шлюбних відносин. Автор вказує, що способи захисту сімейних прав та інтересів учасників фактичних шлюбних відносин як батьків чи дітей можуть бути застосовані до таких осіб без обмежень; в той же час, в чинному сімейному законодавстві наявний лише такий спосіб захисту сімейних прав та інтересів учасників фактичних шлюбних відносин, не пов'язаний із їх статусом як батьків, які можуть бути захищені судом. Таким способом захисту є встановлення правовідношення (встановлення режиму спільної сумісної власності на майно, набуте за час перебування у фактичних шлюбних відносинах; визначення обов'язку надавати утримання одному з учасників фактичних шлюбних відносин; встановлення факту перебування у фактичних шлюбних відносинах. У проєкті Цивільного кодексу, розробленому в контексті рекодифікації цивільного законодавства визначені такі способи захисту сімейних прав учасників фактичних шлюбних відносин (у редакції Цивільного кодексу – «фактичного шлюбного союзу»): визнання права (встановлення факту перебування у фактичному шлюбному союзі, визнання права спільної власності на майно, що є предметом спору, визначення способу надання утримання іншому з учасників фактичного шлюбного союзу); примусове виконання обов'язку в натурі (присудження до обов'язкової сплати аліментів на утримання учасника фактичного шлюбного союзу, застосування нотаріусом аліментного виконавчого напису); припинення правовідношення (припинення режиму спільного майна на майно учасників фактичного шлюбного союзу із розподілом його між ними, припинення виплати аліментів у зв'язку із припиненням права на утримання); зміна правовідношення (зміна правового режиму частини майна із спільного на роздільне із збереженням режиму спільності на інше майно, збільшення або зменшення розміру аліментів на утримання учасника фактичного шлюбного союзу); анулювання правовідношення (визнання договору, укладеного учасником фактичного шлюбного союзу недійсним).

Ключові слова: способи захисту сімейних прав та інтересів; учасник сімейних відносин; фактичні шлюбні відносини; рекодифікація цивільного права; суд; спільне майно; право на утримання.

Havrik R.O. Theoretical and regulatory aspects of defining the concept and types of methods of protecting family rights and interests of participants in de facto marital relations (in the light of the recodification of civil law).

In the scientific article, the author conducted a scientific study of the issues of determining the methods of protecting the family rights and interests of participants in de facto marital relations. The author indicates that the methods of protecting the family rights and interests of participants in de facto marital relations as parents or children can be applied to such persons without restrictions; at the same time, in the current family legislation there is only such a method of protecting the family rights and interests of participants in de facto marital relations that is not related to their status as parents, which can be protected by the court. This method of protection is the establishment of a legal relationship (establishing a regime of joint ownership of property acquired during the period of being in a de facto marital relationship; determining the obligation to provide maintenance to one of the participants in the de facto marital relationship; establishing the fact of being in a de facto marital relationship. The draft Civil Code, developed in the context of the recodification of civil legislation, defines the following methods of protecting the family rights of participants in a de facto marital relationship: recognition of the right (recognition of de facto marital relations and their property legal consequences); forced performance of an obligation in kind (awarding mandatory payment of alimony for the maintenance of a participant in the de facto marital union, applying an alimony enforcement order by a notary); termination of the legal relationship (termination of the common property regime for the property of the participants in the de facto marital union with by dividing it between them, termination of alimony payments due to termination of the right to maintenance); change of legal relationship (change of legal regime of part of the property from joint to separate with preservation of community regime for other property, increase or decrease of alimony for maintenance of a participant in the de facto marital union); annulment of legal relationship (recognition of the contract concluded by a participant in the de facto marital union as invalid).

Key words: ways to protect family rights and interests; participant in family relations; actual marital relations; recodification of civil law; court; joint property; right to maintenance.

Постановка проблеми. Актуальність тематики нормативно-правового визначення способів захисту сімейних прав та інтересів учасників фактичних шлюбних відносин визначається нормативною невизначеністю як статусу цих суб'єктів сімейного права, так й обсягу їх сімейних прав. Сімейне законодавство України, як і зміни до нього, що пропонуються в контексті рекодифікації цивільного права, не приділяє достатньо уваги цій категорії учасників сімейних відносин, на відміну від таких суб'єктів, як подружжя, батьки та діти. При цьому, фактичні шлюбні відносини, які часто залишаються поза межами формального правового регулювання, потребують чіткого визначення та захисту. Важливим аспектом є теоретичне обґрунтування питання, які саме способи захисту сімейних прав учасників фактичних шлюбних відносин можуть бути застосовані судом, органами опіки та піклування, іншими органами державної влади, щоб законодавчі ініціативи відповідали сучасним соціальним реаліям та потребам громадян. Інститут цивільного партнерства, що застосовується в Україні переважно для захисту сімейних прав та інтересів одностатевих пар, в окремих державах Латинської Америки використовується для іншої категорії учасників сімейних відносин, а саме – фактичного подружжя. «Фактичний шлюб», одностатеві та різностатеві цивільні партнерства, шлюб в період дії режиму окремого проживання подружжя не мають усіх правових наслідків шлюбу, однак є сімейними союзами, а отже їх учасники мають відповідні сімейні права, які у разі їх порушення, невизнання чи оспорювання повинні бути захищені через застосування судом, органами опіки та піклування, іншими органами державної влади способів захисту. Вище викладене зумовлює актуальність та своєчасність питання визначення поняття та видів способів захисту сімейних прав та інтересів учасників фактичних шлюбних відносин, особливо в контексті рекодифікації цивільного права.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика застосування судом та іншими юрисдикційними органами окремих способів захисту сімейних прав та інтересів, в тому числі учасників фактичних шлюбних відносин досліджувалася рядом науковців, таких як І.В. Апопій, А.М. Буряченко, В.А. Ватрас, М.М. Дякович, В.Ю. Євко, І.О. Костяшкін, Л.В. Красицька, М.В. Логвінова, Т.В. Маланчук, Ю.О. Пилипенко, П.І. Салюк, О.І. Сафончик, І.Л. Сердечна, А.О. Скіченко, В.І. Труба, С.М. Ходак, Г.В. Чурпіта та інші. В той же час, зазначені наукові дослідження лише

частково торкаються питання визначення способів захисту сімейних прав та інтересів учасників фактичних шлюбних відносин і не аналізують вказану тематику через призму змін, запропонованих в контексті рекодифікації цивільного права.

Метою статті є наукове дослідження теоретичних та нормативно-правових аспектів визначення способів захисту сімейних прав та інтересів учасників фактичних шлюбних відносин.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 18 Сімейного кодексу України учасник сімейних відносин, який досяг чотирнадцяти років, має право на безпосереднє звернення до суду за захистом свого права або інтересу; суд застосовує способи захисту, які встановлені законом (зокрема ч. 2 цієї ж статті) або домовленістю (договором) сторін. Поіменованими у сімейному законодавстві України способами захисту сімейних прав та інтересів учасників сімейних відносин, які застосовуються судом, а саме: встановлення правовідношення (шляхом встановлення фактів походження дитини від матері або батька, реєстрації та розірвання шлюбу, визнання права спільної власності на майно, що є предметом спору подружжя, визначення способу надання утримання іншому з подружжя); примусове виконання добровільно не виконаного обов'язку (шляхом присудження до обов'язкової сплати аліментів на утримання подружжя); припинення правовідношення, а також визнання його недійсним (анулювання), скасування (шляхом розірвання шлюбу або припинення режиму окремого проживання подружжя, припинення режиму спільного майна на майно подружжя із розподілом його між подружжям, припинення виплати аліментів у зв'язку із припиненням права на утримання, визнання шлюбу недійсним); припинення дій, які порушують сімейні права; відновлення правовідношення, яке існувало до порушення права; відшкодування матеріальної та моральної шкоди, якщо це передбачено цим Кодексом або договором; зміна правовідношення (шляхом надання права на шлюб неповнолітній особі, зміни прізвища із шлюбного на дошлюбне, зміни правового режиму частини майна із спільного на роздільне із збереженням режиму спільності на інше майно, збільшення або зменшення розміру аліментів на утримання подружжя); визнання протиправними рішень, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб [1; 2, с. 24-25].

Також окремі, як поіменовані, так і непоіменовані в сімейному законодавстві, способи захисту сімейних прав та інтересів учасників сімейних відносин застосовуються іншими юрисдикційними органами – нотаріусами, органами державної реєстрації актів цивільного стану, органами опіки та піклування, органами прокуратури, Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини, правозахисними організаціями, в тому числі суб'єктами, що здійснюють адвокатську діяльність та медіацію, а також самими учасниками сімейних відносин в порядку самозахисту. Такими способами захисту, крім вказаних у ст. 18 Сімейного кодексу України, також є: вчинення виконавчого напису на сімейних договорах; засвідчення згоди учасника сімейних відносин на вчинення іншим певних дій правового характеру чи засвідчення участі у сімейних відносинах від імені іншого учасника; накладення заборони відчуження батьками майна дитини за зверненням органу опіки та піклування [3, с. 71]; сприяння батькам у самозахисті сімейних прав та інтересів дитини, що проявляється у надання правової інформації батькам, необхідної для здійснення самозахисту, розгляді звернень від них та інформування стосовно кращого способу вирішення питання; моніторинг стану додержання сімейних прав та інтересів дитини і сприяння поновленню порушених сімейних прав та інтересів дитини іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями шляхом направлення обов'язкових до виконання актів реагування); організація переговорів (медіації) між учасниками сімейних відносин щодо урегулювання спірних питань, зокрема пов'язаних з поновленням порушеного, невизнаного або оспорюваного сімейного права чи інтересу, тощо [4, с. 205-206]; припинення дій, які порушують сімейні права дитини шляхом її тимчасового відібрання від осіб – порушників зазначених прав) [4, с. 198, 202].

Враховуючи наявне у сімейно-правовій доктрині визначення поняття «фактичні шлюбні відносини» як правовідносин жінки та чоловіка, що спрямовані на виникнення сімейних прав та обов'язків, однак які не зареєстровані у органах державної реєстрації актів цивільного стану, а отже – не мають державного захисту в аспекті визнання за ними усіх правових наслідків шлюбу (крім окремих майнових прав та обов'язків щодо спільно набутого майна та аліментних зобов'язань) [5, с. 21], можемо прийти до висновку, що учасники таких правовідносин також є учасниками саме сімейних відносин. У науковій літературі висловлено думку про те, що конкубінат

(фактичні шлюбні відносини) сам по собі є окремим способом захисту прав та інтересів жінки та чоловіка, які бажають проживати разом, але з об'єктивних причин не можуть укласти шлюб [6, с. 54]. Хоча юридично шлюбу не існує, оскільки відповідно до положень Сімейного кодексу України єдиною формою шлюбу, яка визнається законом, є шлюб, зареєстрований в органах державної реєстрації актів цивільного стану, але фактично між чоловіком та жінкою складаються відносини, притаманні шлюбу [7, с. 65].

Можемо визнати, що способи захисту сімейних прав та інтересів таких осіб як батьків чи дітей можуть бути застосовані, оскільки хоч і сімейне законодавство містить презумпцію батьківства особи, що перебуває у шлюбі з матір'ю дитини, однак не заперечує походження дитини від батьків, що не перебувають у шлюбі, а також не містить різниці у змісті та захисті прав та інтересів дитини, що народжена від батьків, що перебувають у шлюбі чи не перебувають у шлюбі. Щодо способів захисту сімейних прав та інтересів учасників фактичних шлюбних відносин, що виникають саме із фактичного сімейного зв'язку, слід зупинитися на цьому питанні детальніше.

Дійсно, якщо проаналізувати діюче сімейне законодавство, можемо побачити лише наступний спосіб захисту сімейних прав та інтересів учасників фактичних шлюбних відносин, не пов'язаний із їх статусом як батьків, які можуть бути захищені судом як встановлення правовідношення. Цей спосіб стосується таких питань: встановлення спільної сумісної власності на майно набуте, за час перебування у фактичних шлюбних відносинах, через встановлення факту перебування у таких відносинах або після такого встановлення; визначення обов'язку надавати утримання одному з учасників фактичних шлюбних відносин з аналогічних підстав. При цьому, поза увагою законодавця залишається можливість застосування інших способів захисту сімейних прав та інтересів учасників фактичних шлюбних відносин, а також прав немайнового характеру. Це викликано положенням ч. 2 ст. 21 Сімейного кодексу України, відповідно до якої проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення у них прав та обов'язків подружжя, в той же час ці особи відповідно до ч. 2 ст. 9 цього ж Кодексу можуть врегулювати свої сімейні (родинні) відносини за договором, який має бути укладений у письмовій формі. Таким чином, учасники фактичних шлюбних відносин відповідно до сімейного законодавства України відносяться до учасників сімейних відносин, оскільки відповідно до термінології кодексу «проживають однією сім'єю», а також оскільки у самому кодексі частково йдеться про їх сімейні права. Крім уже визначеного у Сімейному кодексі України права на укладання сімейних договорів, визначається також право: на майно, набуте ними за час спільного проживання (ст. 74), на утримання у разі непрацездатності одного з учасників, якщо вона настала під час спільного проживання або на утримання у разі проживання з нею, ним їхньої дитини (ст. 91), на визнання розірвання шлюбу фіктивним у разі продовження спільного проживання після розірвання шлюбу (ст. 108), на усиновлення дитини (ст. 211) [1]. Таке обмежене поширення прав подружжя на учасників фактичних шлюбних відносин не є простою недоліком законодавчої техніки. Так, чинне сімейне законодавство таких держав Європи, як Республіка Польща, Республіка Молдова, Словачка Республіка, Румунія, Федеративна Республіка Німеччина взагалі не урегулює питання фактичних шлюбних відносин, французьке сімейне законодавство передбачає лише способи захисту майнових прав учасників фактичних шлюбних відносин (учасників цивільного партнерства), ширші можливості для захисту, в тому числі особистих немайнових прав учасників фактичних шлюбних відносин, надаються законодавством Угорщини, Швеції, Норвегії та Португалії, при цьому лише законодавство останньої країни повністю урівнює сімейні права та інтереси подружжя та учасників фактичних шлюбних відносин [5, с. 86-90]. Взагалі інститут фактичного шлюбу відсутній у більшості країн, що є географічними сусідами України, однак визнані як правова підстава виникнення сімейних прав та обов'язків у цивільному законодавстві держав Західної Європи [8, с. 109].

В проєкті Цивільного кодексу України, створений у контексті рекодифікації цивільного законодавства України, містяться ті ж положення, що й чинне сімейне законодавство, що в цілому відповідає сімейному законодавству держав Європейського Союзу, хоча й більш детально урегулює саме майнові наслідки перебування у фактичних шлюбних відносинах.

З одного боку, у ст. 16 Книги першої проєкту Цивільного кодексу України визначено перелік способів захисту цивільних прав та інтересів судом, при чому не визначено обмежень їх застосування лише на учасників сімейних відносин, що перебувають у шлюбі. Крім того, у ст.ст. 17, 18, 18-1 Книги першої проєкту Цивільного кодексу визначено можливість застосування інших способів захисту прав та інтересів, в тому числі учасників сімейних відносин іншими суб'єктами

– органами державної влади, місцевого самоврядування, нотаріусами, медіаторами. Хоча у ст. 1 Книги сьомої проєкту Цивільного кодексу учасники фактичних шлюбних відносин не визначені як члени сім'ї, однак у ст. 3 вони визначені як особи, що проживають однією сім'єю у фактичному шлюбному союзі, причому на низ обмежено поширюються положення сімейного законодавства, а саме Глави 10, 13 та 14 Книги сьомої. Ці книги стосуються питань правового режиму майна подружжя та права подружжя на утримання. Таким чином, потенційно суд може застосувати до учасників фактичного шлюбного союзу такі способи захисту, як визнання права (встановлення факту перебування у фактичному шлюбному союзі, визнання права спільної власності на майно, що є предметом спору, визначення способу надання утримання іншому з учасників фактичного шлюбного союзу); примусове виконання обов'язку в натурі (шляхом присудження до обов'язкової сплати аліментів на утримання учасника фактичного шлюбного союзу); припинення правовідношення (шляхом припинення режиму спільного майна на майно учасників фактичного шлюбного союзу із розподілом його між ними, припинення виплати аліментів у зв'язку із припиненням права на утримання); зміна правовідношення (шляхом зміни правового режиму частини майна із спільного на роздільне із збереженням режиму спільності на інше майно, збільшення або зменшення розміру аліментів на утримання учасника фактичного шлюбного союзу). Звичайно, цей перелік способів захисту сімейних прав та інтересів учасників фактичних шлюбних відносин є ширшим за існуючий, крім того учасники фактичних шлюбних відносин мають право врегулювати свої майнові відносини іншим чином, якщо тільки такий договір не спрямований на порушення прав або інтересів третіх осіб (а отже передбачити способи захисту своїх прав у договірному порядку, в тому числі в частині управління спільним майном або його поділу); учасники фактичних шлюбних відносин як сторони аліментного зобов'язання мають право укласти договір про сплату аліментів, у якому визначити умови, розмір та строки їх виплати). Визнання договору, укладеного учасником фактичного шлюбного союзу недійсним також може розглядатися як спосіб захисту сімейних прав та інтересів (анулювання правовідношення), у разі невиконання платником аліментів свого обов'язку за договором про сплату аліментів нотаріус може застосувати такий спосіб захисту як примусове виконання обов'язку в натурі шляхом накладання аліментного виконавчого напису [9; 10].

Висновки. На підставі вище викладеного можемо зазначити, що способи захисту сімейних прав та інтересів учасників фактичних шлюбних відносин як батьків чи дітей можуть бути застосовані до таких осіб без обмежень, оскільки хоч і сімейне законодавство містить презумпцію батьківства особи, що перебуває у шлюбі з матір'ю дитини, однак не заперечує походження дитини від батьків, що не перебувають у шлюбі, а також не містить різниці у змісті та захисті прав та інтересів дитини, що народжена від батьків, що перебувають у шлюбі чи не перебувають у шлюбі. В чинному сімейному законодавстві наявний лише один спосіб захисту сімейних прав та інтересів учасників фактичних шлюбних відносин, не пов'язаний із їх статусом як батьків, які можуть бути захищені судом як встановлення правовідношення, а саме – встановлення спільної сумісної власності на майно набуто, за час перебування у фактичних шлюбних відносинах, через встановлення факту перебування у таких відносинах або після такого встановлення; визначення обов'язку надавати утримання одному з учасників фактичних шлюбних відносин з аналогічних підстав. При цьому, поза увагою законодавця залишається можливість застосування інших способів захисту сімейних прав та інтересів учасників фактичних шлюбних відносин, а також прав немайнового характеру, оскільки сімейне законодавство не визнає за ними особистих немайнових прав, а майнові права визнає досить обмежено. Таке обмежене поширення прав подружжя на учасників фактичних шлюбних відносин відповідає європейській практиці, оскільки в законодавстві європейських держав сімейні права учасників фактичних шлюбних відносин або не визнаються, або захищаються лише окремі майнові права. У проєкті Цивільного кодексу, створеному в контексті рекодифікації цивільного законодавства визначені такі способи захисту сімейних прав учасників фактичного шлюбного союзу: визнання права (встановлення факту перебування у фактичному шлюбному союзі, визнання права спільної власності на майно, що є предметом спору, визначення способу надання утримання іншому з учасників фактичного шлюбного союзу); примусове виконання обов'язку в натурі (шляхом присудження до обов'язкової сплати аліментів на утримання учасника фактичного шлюбного союзу, застосування нотаріусом аліментного виконавчого напису); припинення правовідношення (шляхом припинення режиму спільного майна на майно учасників фактичного шлюбного союзу із розподілом його між ними, припинення виплати

аліментів у зв'язку із припиненням права на утримання); зміна правовідношення (шляхом зміни правового режиму частини майна із спільного на роздільне із збереженням режиму спільності на інше майно, збільшення або зменшення розміру аліментів на утримання учасника фактичного шлюбного союзу); анулювання правовідношення (визнання договору, укладеного учасником фактичного шлюбного союзу недійсним).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сімейний кодекс України від 10 січня 2022 року (із наступними змінами та доповненнями). *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>.
2. Салюк П. І. Захист сімейних прав та інтересів судом. Дис. ... докт.філ. Спец. 081 – Право. Хмельницький, 2023. 238 с.
3. Гаврік Р.О. Вчинення окремих юридичних дій нотаріусом в системі способів захисту сімейних прав та інтересів. *Право та державне управління*. 2022. № 2. С. 56-73. DOI: <https://doi.org/10.32840/pdu.2022.2.8>.
4. Гаврік Р.О. Теоретико-правові та прикладні аспекти застосування способів захисту сімейних прав та інтересів дитини в умовах правового режиму воєнного стану. *Захист прав дитини в умовах воєнного стану*: колективна монографія. Львів – Торунь: Libra Press, 2025. С. 183-214. DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-9>.
5. Лучковський В.В. Фактичні шлюбні відносини. Дис. ... докт.філ. Спец. 081 – Право. Хмельницький, 2021. 225 с.
6. Сафончик О., Шамота О. Особисті немайнові права чоловіка і жінки, що перебувають у фактичних шлюбних відносинах. *Юридичний вісник*. 2021. № 2. С. 54-61. DOI: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i2.2142>.
7. Маланчук Т.В., Мельник І.А. Майнові відносини у фактичному шлюбі: зарубіжний досвід та проблеми правового регулювання в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 3. С. 65-67. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2018/19.pdf.
8. Пилипенко Ю.О. Правове регулювання фактичних шлюбних відносин за законодавством зарубіжних країн. *Право і суспільство*. 2015. № 4. Частина 3. С. 104-111. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2015/4_2015/part_3/19.pdf.
9. Проект Закону про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку з оновленням (рекодифікацією) розміщення книги першої: проект Закону № 14056 від 21 вересня 2025 року. *Законопроекти*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/57356>.
10. Порівняльна таблиця до проекту Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку з оновленням (рекодифікацією) положень сімейного права». Книга Сьома. Проект для громадського обговорення. *Цивільний кодекс України: громадське обговорення та кодифікація*. URL: <https://www.rada.gov.ua/files/knyga7.pdf>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 10.02.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Гаврік Р.О., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0